

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΓΙΩΤΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής

Παν/μιο Ιωαννίνων

e-mail: kargiotis@cc.uoi.gr

ΠΕΡΙ ΑΝΤΑΠΟΔΟΣΗΣ: Η ΕΚΔΙΚΗΣΗ

Περίληψη. Η ανταπόδοση αποτελεί βασική πτυχή της δικαιοσύνης. Είτε ως ανταμοιβή είτε ως τιμωρία η έννοια της ανταποδοτικής δικαιοσύνης είναι θεμελιακό χαρακτηριστικό του ανθρώπινου πολιτισμού και ως τέτοιο διατρέχει την ιστορία του. Σε αυτήν διασταυρώνονται διάφορα πεδία: από την θρησκεία, την ηθική, την φιλοσοφία, στην ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία και την πολιτική. Είναι επόμενο, λοιπόν, ότι η λογοτεχνία ασχολήθηκε με αυτήν όχι μόνο για να την περιγράψει αλλά και γιατί η ίδια η ουσία της ανταπόδοσης συγκροτείται, σε μεγάλο βαθμό, μέσω του λόγου: το κίνητρο ή η αφορμή της πράξης που πυροδοτεί ανταπόδοση συστήνονται με τρόπο γλωσσικό, διαμέσου δηλαδή ενός λόγου που τους προσδίδει χρονικότητα, αιτιότητα, τελεολογία. Η έννοια της ανταπόδοσης έχει μεγάλο εύρος τόσο στις θετικές της προοπτικές (λ.χ. αποκατάσταση, αναγνώριση, ευγνωμοσύνη, επιβράβευση κ.ά.) όσο και στις αρνητικές (λ.χ. τιμωρία, ποινή, αποκλεισμός κ.ά.). Από τις δεύτερες, η εκδίκηση αποτελεί ένα από τα κεντρικά θέματα στην δυτική λογοτεχνική παράδοση: από την *Ιλιάδα* και την τραγωδία στην αρχαιότητα, μέχρι τον Σαίξπηρ, τον Πόε, τον Κλάιστ, τον Κάφκα, τον Μπόρχες, και πολλούς άλλους, στην νεότερη εποχή. Ποια είναι τα όρια και οι δυνατότητες της εκδίκησης; Πώς η εκδίκηση συμβάλλει στην συγκρότηση της υποκειμενικότητας και με ποιους τρόπους αποκρίνεται η κοινωνία σε αυτήν; Πώς ερμηνεύεται η εκδίκηση στα πλαίσια ενός ηθικού συστήματος αναφοράς και ποια είναι τα ηθικά διλήμματα που συνεπάγεται;

Summary. Retribution is an essential aspect of justice. Whether as reward or punishment, retributive justice is a fundamental characteristic of human civilization throughout its history. It concerns several domains: from religion, ethics, and philosophy, to anthropology, sociology, and politics. It is not surprising, then, that literature has dealt with it, not only in order to describe it, but also because the very essence of retribution is largely constituted through language: its motivation or the occasion for it are structured through language that attributes to retribution temporality, causality, teleology. The concept of retribution has a wide range in both its positive perspectives (for example, rehabilitation, recognition, gratitude, reward, etc.) and its negative ones (for example,

punishment, sentence, exclusion, etc.). Among the latter, revenge is among the central themes for Western literary tradition: from the *Iliad* and the tragedy in antiquity, to Shakespeare, Poe, Kleist, Kafka, Borges, and many others in the modern age. What are the limits and possibilities of revenge? How does revenge contribute to the formation of subjectivity and in what ways does society respond to it? How is revenge interpreted within an ethical system of reference and what are the moral dilemmas it involves?

Η δυτική λογοτεχνία ξεκινά με *θυμό*: την *μῆνιν* του Αχιλλέα καλείται η Μούσα να ψάλει στον πρώτο στίχο της *Ιλιάδας*, και αυτή γίνεται αφορμή για ποιητική δημιουργία. Κατά μια έννοια, ολόκληρο το έργο αποτελεί το λογοτεχνικό ανάπτυγμα ενός θυμού και της εκδίκησης που συνεπάγεται αυτός: εξάλλου, στην εκδίκηση βασίζεται και το μυθικό υλικό που προϋποθέτει το έπος, η ιστορία δηλαδή της Ελένης. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την *Οδύσσεια*: η πολύστιχη ποιητική πραγμάτευση του πολύτροπου πρωταγωνιστή της κορυφώνεται την στιγμή της εκδίκησης στην ραψωδία χ, όταν ο Οδυσσεύς σκοτώνει όχι μόνον τους μνηστήρες του θρόνου και της γυναίκας του αλλά, αφού τις αναγκάσει να καθαρίσουν την σκηνή, και τις σκλάβες που τους συντρέφουσιν. Και μάλιστα με τον πιο βίαιο τρόπο: γιατί αν οι πρώτοι βρίσκουν τον θάνατο αναπάντεχα, οι δεύτερες συνειδητοποιούν την μοίρα τους, υποχρεώνονται να καθαρίσουν τον τόπο του αίματος, και καταλήγουν κρεμασμένες σαν μπουγάδα.

Όταν συντίθενται τα έπη το μυθολογικό υλικό της αρχαϊκής κοσμοθεωρίας έχει ήδη συγκροτηθεί. Η εκδίκηση είναι δομικό χαρακτηριστικό του υλικού αυτού. Πράγματι, ολόκληρη η θεογονία και θεολογία του αρχαίου κόσμου, από την τιτανομαχία και την γιγαντομαχία στους θεούς του Ολύμπου, δεν είναι άλλο παρά ιστορίες εκδίκησης. Αυτό δεν είναι περίεργο: η επιθυμία για εκδίκηση και η πράξη της εκδίκησης είναι από τα θεμελιακά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης –και γι' αυτό και της θεϊκής. Η προσπάθειά μας να την αντιληφθούμε και να την εννοιολογήσουμε με όρους θεωρητικούς λαμβάνει χώρα σε ένα ευρύ πεδίο αναφοράς. Καταρχήν, αφορά την φιλοσοφία και διάφορες κατευθύνσεις της, ιδιαίτερα την ηθική. Αφορά επίσης την θρησκεία, από τον πολυθεϊσμό στον μονοθεϊσμό, ενώ δεν παύει να θέτει ερωτήματα θρησκευτικής φύσης ακόμη και για τις διά-

φορες εκδοχές αγνωστικισμού ή αθεΐας. Σε κοινωνικό επίπεδο, σχετίζεται με την ανθρωπολογία και τους νόμους, τις πρακτικές και τα ήθη που διέπουν κοινότητες ή ολόκληρες κοινωνίες, ενώ στο επίπεδο του ατόμου ενδιαφέρει άμεσα την ψυχολογία. Σίγουρα, υπάρχουν και άλλα πεδία που διασταυρώνονται στην έννοια της εκδίκησης· γιατί, καταστατικά, η εκδίκηση είναι βασική έννοια της φιλοσοφίας του δικαίου και της δικαιοσύνης, αν όχι και της ίδιας της έννοιας του νόμου –και ως τέτοια αφορά την ανθρώπινη κατάσταση.

Όταν μιλούμε για εκδίκηση, αναφερόμαστε σε μια μορφή δικαιοσύνης την οποία αποκαλούμε ανταποδοτική. Όχι πως η εκδίκηση δεν διατρέχει, έστω και εξ αντιθέτου, ως λανθάνον πεδίο αναφοράς, και άλλες μορφές δικαιοσύνης, λόγου χάρη αυτήν που στην νεώτερη εποχή ονομάζουμε *αποκαταστατική* (*restorative*), η οποία δίνει λιγότερο έμφαση στην τιμωρητική διάσταση του δικαίου και περισσότερο στην προσωπική ικανοποίηση των εμπλεκομένων, ή την *μετασχηματιστική* (*transformative*) δικαιοσύνη, που αποτελεί περισσότερο ένα είδος φιλοσοφικής στρατηγικής, έναν τρόπο απόκρισης στην διαφορά που εστιάζει στην δυνατότητα να μετασχηματιστεί το κακό σε ευκαιρία. Αλλά ήδη από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τις μέρες μας, η εκδίκηση γίνεται αντιληπτή ως μια μορφή *ανταποδοτικής* δικαιοσύνης. Από τον *Κώδικα του Χαμουραμπί* τον 18^ο π.Χ. αιώνα και την *Παλαιά Διαθήκη*, μέχρι τις μετεξελίξεις της *lex talionis* έως σήμερα, η ανταποδοτική δικαιοσύνη βασίζεται στην αρχή της αναλογικότητας ανάμεσα στο έγκλημα και την τιμωρία, κι επιχειρεί να ορίσει, ανάλογα με τα συμφραζόμενα στα οποία αναδύεται, μια ανταποδοτικότητα αυτόνομη κι αυτοκαθοριζόμενη, της οποίας τα όρια και οι στοχεύσεις ξεπερνούν το ατομικό και το προσωπικό και καθολικοποιούνται, ενώ δεν προσβλέπουν σε σκοπό άλλον εκτός από την τιμωρία για το έγκλημα καθαυτό· μια ανταποδοτικότητα, δηλαδή, που δεν συγκροτείται έχοντας ως πεδίο αναφοράς τον δράστη του εγκλήματος, το θύμα ή την κοινωνία (λόγου χάρη, για στόχο προληπτικό, διορθωτικό, εκδικητικό, παραδειγματικό, ή οποιονδήποτε άλλον), αλλά την τιμωρία και μόνον του εγκλήματος. Για τον Kant, για παράδειγμα, μόνον τιμωρώντας τον ένοχο αποδίδεται δικαιοσύνη αφού, στην αντίθετη περίπτωση, αν δεν υπάρξει τιμωρία ανάλογη με το παράπτωμα υπονο-

μεύεται η ίδια η ιδέα του νόμου και του δικαίου.

Η συγκρότηση της ιδιομορφίας της εκδίκησης στα πλαίσια της ανταποδοτικής δικαιοσύνης απασχόλησε την θεωρητική σκέψη αρκετά¹. Ένα χαρακτηριστικό της στο οποίο φαίνεται να συγκλίνουν πολλοί είναι η προσωπική διάσταση της εκδίκησης². Εκδίκηση είναι η προσωπική ανταπόδοση που στοχεύει στην αποκατάσταση της ανισορροπίας που δημιουργήθηκε από το αρχικό έγκλημα: η επιθυμία για εξισορρόπηση, και η υλοποίησή της, για αυτό που από τον δράστη γίνεται αντιληπτό ως αρχική αδικία της οποίας υπήρξε το θύμα, με μια τιμωρία ανάλογη με αυτήν. Συχνά, η εκδίκηση λαμβάνει χώρα όταν υπάρχει αίσθηση ότι η δικαιοσύνη που αρμόζει δεν θα αποδοθεί: όταν, λόγου χάρη οι θεσμικές δυνατότητες δεν υπάρχουν, δεν είναι διαθέσιμες ή είναι ανεπαρκείς³. Σε αυτήν την περίπτωση η εκδίκηση αποκαθιστά το αίσθημα δικαίου που έχει ο άνθρωπος. Πράγματι, η εκδίκηση είναι μια πρακτική καθολική, ριζωμένη στην συναισθηματική και ηθική μας ζωή. Σχετίζεται με κοινωνικά αισθήματα που έχουν αποκληθεί «ανταποδοτικά»⁴ από τα πιο βασικά, όπως η ζήλεια, ο θυμός, το μίσος, μέχρι περισσότερο σύνθετα, όπως η άγρια

1. Μια σύνθεση του ζητήματος επιτυγχάνει ο Richard T. McClelland, «The Pleasures of Revenge», *The Journal of Mind and Behavior*, τόμ. 31, τεύχ. 3-4 (2010), σ. 195-236.

2. Η βιβλιογραφία είναι εκτενής. Βλ., για παράδειγμα, Robert Nozick, *Philosophical Explorations*, Cambridge, Harvard University Press, 2004, σ. 363-367· Charles K. B. Barton, *Getting Even: Revenge as a Form of Justice*, Chicago, Open Court, 1999, σσ. 80-84· Nico Frijda, «The / *lex talionis*/: On Vengeance», στο Stephanie H. M. Van Goozen, Nanne E. van de Poll, και Joseph A. Sergeant (επιμ.), *Emotions: / Essays on Emotion Theory*, Mahwah (New Jersey), Lawrence Erlbaum Associates, 1994, σ. 263-265.

3. Πρβλ. Francis Bacon, «Of Revenge», από το *The Essays, or Counsels Civil and Moral* (1625): «Το πιο ανεκτό είδος εκδίκησης είναι για εκείνα τα κακά τα οποία δεν υπάρχει νόμος να θεραπεύσει», στο Francis Bacon, *The Major Works*, επιμ. Brian Vickers, Oxford, Oxford University Press, 2002, σ. 347.

4. Βλ. Jeffrie G. Murphy, «Moral Epistemology, the Retributive Emotions, and the 'Clumsy Moral Philosophy' of Jesus Christ», στο Susan Bandes (επιμ.), *The Passions of Law*, New York, New York University Press, 1999.

χαρά, η ανήθικη ευχαρίστηση, η μνησικακία ή η χαρά για τον πόνο του άλλου (αυτό που στα γερμανικά αποκαλούμε *Schadenfreude*).

Στον βαθμό που η εκδίκηση είναι μια μορφή δικαιοσύνης ποιο είναι το *ηθικό* της καθεστώς; Πρόκειται για ένα ερώτημα που απασχόλησε την σκέψη από παλιά⁵. Είναι η εκδίκηση ηθικά επιτρεπτή και πότε; Σε ποια βάση, φιλοσοφική, ψυχολογική, θρησκευτική, πολιτική ή άλλη, μπορούμε να σκεφτούμε την ηθικότητά της, σε σχέση με το άτομο ή και με την κοινωνία; Σε αντίθεση με αυτό που ενδεχομένως τείνουμε να σκεφτούμε, παραδοσιακά οι θρησκείες, τόσο οι πολυθεϊστικές όσο και οι μονοθεϊστικές, αντιλήφθηκαν την εκδίκηση όχι μόνον αρνητικά, αλλά και στις θετικές για το άτομο και την κοινωνία διαστάσεις της. Λόγου χάρη, για τον Θωμά τον Ακινάτη, τον σχολαστικό φιλόσοφο και θεολόγο του 13^{ου} αιώνα, η εκδίκηση μπορεί να είναι νόμιμη (*licita*) εφόσον πληρούνται οι σωστές προϋποθέσεις: εάν αυτός που εκδικείται στοχεύει στο καλό· για παράδειγμα, να φέρει στον σωστό δρόμο αυτόν που κάνει το κακό ή να τον περιορίσει προστατεύοντας την κοινωνία, ή να διαφυλάξει το νόμο και να τιμήσει το Θεό⁶. Για τον Βενιαμίν τον Λέσβιο (1759-1824), μοναχό και λόγιο, μνημένο στην Φιλική Εταιρεία, «η εκδίκηση είναι ο φύλακας των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου», τα οποία κάποιοι άδικα στερούν από άλλους («κλέπται») είναι η χαρακτηριστική λέξη που χρησιμοποιεί). Και «η δυνατότερη από τις ‘επιθυμίες εκδικήσεως’ είναι εκείνη που σχετίζεται με την απώλεια ή την προσπάθεια διαφύ-

5. Βλ. στην νεώτερη βιβλιογραφία, Gilead Bar-Elli και David Heyd, «Can Revenge Be Just or Otherwise Justified?», *Theoria*, 52 (1986), σ. 69· Trudy Govier, *Forgiveness and Revenge*, London, Routledge, 2002, σ. 13· Suzanne Uniacke, «Why is Revenge Wrong?», *The Journal of Value Inquiry*, 34 (2000), σ. 61–69· Thomas M. Tripp και Robert J. Bies, «What’s Good About Revenge? The Avenger’s Perspective», *Research on Negotiation in Organizations*, 6 (1997), σ. 145–160· Michael S. Moore, «The Moral Worth of Retribution», στο Ferdinand Schoeman (επιμ.), *Responsibility, Character, and the Emotions, New Essays in Moral Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, σ. 191-196· Martha Nussbaum, *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, σ. 396.

6. Βλ. *Summa Theologiae* 2a, 2ae, Ερώτημα 108.

λαξης του φυσικού δικαιώματος της ελευθερίας»⁷. Υπάρχουν πολιτισμοί και κοινότητες, ιδιαίτερα στην περιοχή μας, στα Βαλκάνια, και στην Ανατολή, όπου η εκδίκηση είναι σημαντικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών πρακτικών: ας σκεφτούμε την έννοια της *τιμής* ή την πρακτική της *βεντέτας* που σημασιοδοτούν πτυχές της ταυτότητάς μας⁸.

Ένα άλλο αμφιλεγόμενο ζήτημα που απασχόλησε την φιλοσοφική και θεολογική σκέψη είναι το *λογικό* καθεστώς της εκδίκησης, η θεωρητική νομιμοποίησή της⁹. Έτσι η έννοια της αναλογικότητας, η αντιστοιχία δηλαδή ανάμεσα στο παράπτωμα και την τιμωρία και το πρόβλημα της αρμόζουσας τιμωρίας αποτέλεσαν ζητήματα κεφαλαιώδη για ολόκληρες κοσμοθεωρίες. Το ότι η εκδίκηση οδηγεί στην εκδικητικότητα και σε ένα κύκλο ανταλλαγής που δεν κλείνει, παρόμοιο, έστω και εξ αντιθέτου, με τον κύκλο του *δώρου* που περιέγραψε

7. Μάριος Χατζόπουλος, «‘Ομόνοια’ και ‘εκδίκηση’ στη σκέψη του Βενιαμίν Λεσβίου», *Πρακτικά Πανελλήνιου Επιστημονικού Συνεδρίου, Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Η περίπτωση του Βενιαμίν Λεσβίου*, Πλωμάρι, 19-21 Ιουνίου 2009, Μυτιλήνη, Αγία Σιών: Επιστημονική Επετηρίς Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Ερεσού και Πλωμαρίου, 2009, σ. 202.

8. Βλ. ενδεικτικά, Christopher Boehm, *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984· Joseph Ginat, *Blood Revenge: Family Honor, Mediation and Outcasting*, Brighton, Sussex Academic Press, 1997· Richard E. Nisbett και Dov Cohen, *Culture of Honor: The Psychology of Violence in the South*, Boulder (Colorado), Westview Press, 1996· Frank Henderson Stewart, *Honor*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.

9. Βλ., ενδεικτικά, στην νεότερη βιβλιογραφία, Aaron Ben-Ze'ev, *The Subtlety of Emotions*, Cambridge, MIT Press, 2000· Jon Elster, *Alchemistries of the Mind: Rationality and the Emotions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999· Ronald de Sousa, *The Rationality of Emotion*, Cambridge, MIT Press, 1987· Robert C. Roberts, *Emotions: An Essay in Aid of Moral Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003. Βλ. επίσης, Nomy Arpaly, «On Acting Rationally Against One's Best Judgment», *Ethics*, 110 (2000), σ. 488–513· Justin D'Arms και Daniel Jacobson, «The Moralistic Fallacy: On the ‘Appropriateness’ of Emotions», *Philosophy and Phenomenological Research*, 61 (2000), σ. 65–90· Jon Elster, «Norms of Revenge», στο John Deigh (επιμ.), *Ethics and Personality: Essays in Moral Psychology*, Chicago, University of Chicago Press, 1992, σ. 155-178.

ο Marcel Mauss¹⁰, στον οποίον το τέλος ολοένα αναβάλλεται, καθιστά, κατά μια έννοια, την εκδίκηση τόσο αδύνατη όσο κι αναπόφευκτη· και το ότι διοχετεύει την δημιουργική ορμή του ανθρώπου σε συχνά αντιπαραγωγικές δραστηριότητες με καταστροφικές ή αυτοκαταστροφικές συνέπειες με αντάλλαγμα την ηδονή (μια ηδονή που αναγνωρίζει ήδη ο Αριστοτέλης¹¹) λειτουργεί ανασταλτικά στην προσωπική τελείωση του ανθρώπου αποσπώντας τον από την πραγματική δημιουργία.

Η λογοτεχνική στιγμή αναδεικνύεται ακριβώς εδώ: στην διαπραγμάτευση του ηθικού και του λογικού καθεστώτος της εκδίκησης. Η λογοτεχνία θεματοποιεί αυτήν την διαπραγμάτευση ήδη από τα θεμελιακά της κείμενα, τα έπη, στα οποία η *τίσις*, η ανταπόδοση, αποτελεί τόσο δομικό στοιχείο της σύνθεσης όσο και το ερμηνευτικό νήμα για την κατανόηση των ανθρώπινων συμπεριφορών και δράσεων¹². Η πρωτοϊνδοευρωπαϊκή ρίζα **kwi-* δίνει ένα ευρύ φάσμα παράγωγων λέξεων, από το *τίω* και *αποτίω* μέχρι την *ποινή* (*τίνω*, *τίνυμαι*, *ἀποτίνω*, *ἀποτίνυμαι*, *τίσις*, *ἄτιτος*, *ἄντιτος*, *παλίντιτος*, *ποινή*, *ἄποινα*, *ἀνάποινον*, *νήποινος*), ένα σημασιακό εύρος που αποτελεί κατεξοχήν μαγιά για λογοτεχνική ύλη. Η τραγωδία, από την αρχαιότητα μέχρι τις μοντέρνες μετεξελίξεις της, μια σημαίνουσα κορύφωση των οποίων αποτελεί το *εἶδος* της *τραγωδίας εκδίκησης* στην Αγγλία με πιο γνωστό ήρωα τον Hamlet (1602), βασίζεται θεμελιακά σε αυτήν την πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης. Ένα ρεπερτόριο των νεώτερων έργων που στήνουν την πλοκή τους πάνω στο θέμα της εκδίκησης θα ήταν εκτενές, και θα περιελάμβανε κορυφαίους συγγραφείς της παγκόσμιας λογοτεχνίας, όπως τον Kleist, τον Poe, τον Melville, τον

10. Marcel Mauss, *Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, Paris, Presses Universitaires de France, 2007 (1924).

11. Βλ. *Ηθικά Νικομάχεια* III: *οἱ ἄνθρωποι δὴ ὀργιζόμενοι μὲν ἀλγοῦσι, τιμωρούμενοι δ' ἡδονταί* (1117α, 5-7). Και IV: *ἡ γὰρ τιμωρία παύει τῆς ὀργῆς, ἡδονὴν ἀντὶ τῆς λύπης ἐμποιοῦσα* (1126α, 21-22).

12. Για μια λεπτομερή ανάλυση, βλ. την διδακτορική διατριβή του Alexander Loney, *Narrative Revenge and the Poetics of Justice in the Odyssey: A Study on Tisis*, Duke University, 2010.

Dostoyevsky, τον Kafka, τον Borges.

Η ανίχνευση της κατά καιρούς διαχείρισης του θέματος της εκδίκησης σε ιστοριογραφματολογική προοπτική θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον, δεν μπορώ όμως να την κάνω εδώ· θα ήθελα, αντίθετα, να επισημάνω και να τονίσω ότι η λογοτεχνική στιγμή δεν παραπληρώνει απλώς την φιλοσοφική ή την νομική στιγμή στην διαδικασία σημασιοδότησης της εκδίκησης, ειδικότερα (και της ανταπόδοσης, γενικότερα). Αντίθετα, είναι καταστατική σε αυτές, τις θεμελιώνει. Το ζήτημα βέβαια της επιστημολογίας της μυθοπλασίας δεν έπαψε να απασχολεί την σκέψη, από την πρώτη, θεμελιακή διαφορά ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη σχετικά με το καθεστώς της *μύμησης*, μέχρι σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις που ανέδειξαν την σημασία της τόσο για την παράδοση του δυτικού λογοκεντρισμού όσο και για την θεμελίωση της ανταποδοτικής δικαιοσύνης, κορυφαία στιγμή της οποίας υπήρξε η ηθική φιλοσοφία του Kant¹³. Το *als ob* («ως αν») της κατηγορικής προσταγής («να πράττεις ως αν η πράξη σου να επρόκειτο να γίνει καθολικός νόμος της φύσης») κατανοήθηκε και στην μυθοπλαστική του διάσταση ήδη από την άμεση κληρονομιά του Kant, τον γερμανικό ιδεαλισμό και τους πρώιμους ρομαντικούς, διέτρεξε τον 19^ο αιώνα με κορύφωση το έργο *Η φιλοσοφία του 'ως αν'*: ένα σύστημα των θεωρητικών, πρακτικών και θρησκευτικών μυθοπλασιών της ανθρωπότητας του Hans Vaihinger¹⁴, και συζητήθηκε μέχρι τις μέρες μας, από την νεώτερη ηθική φιλοσοφία, ειδικά μετά την αποδόμηση.

Πράγματι: πώς συγκροτείται ουσιαστικά η ίδια η έννοια της αναλογικότητας, η συμμετρία δηλαδή ανάμεσα στο έγκλημα και την τιμωρία, βασικός όρος της εκδίκησης, αν όχι μέσω της γλώσσας, μέσω

13. Βλ. ιδίως το πρώτο μέρος του Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, BA 17, κ.ε., στο *Kritik der praktischen Vernunft. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Werkausgabe τόμ. VII, επιμ. Wilhelm Weischedel, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974, σ. 28 κ.ε.

14. Hans Vaihinger, *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Mit einem Anhang über Kant und Nietzsche*, Reuther & Reichard, Berlin, 1911.

της μυθοπλασίας και μέσω της ρητορικής; Έννοιες που σχετίζονται με την εκδίκηση, ακόμη κι εξ αντιθέτου, όπως λόγου χάρη η συγχώρεση ή η επιβράβευση, είναι εν πολλοίς *γλωσσικές πράξεις*¹⁵, δεν κάνουν άλλο από αυτό που λένε. Στον βαθμό που δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τον κόσμο από την αναπαράστασή του, και στον βαθμό που προσλαμβάνουμε την πραγματικότητα κατά μεγάλο μέρος γλωσσικά, η λογοτεχνία διαδραματίζει μείζονα ρόλο στην εννοιολόγηση της εκδίκησης, τις δυνατότητες που προϋποθέτει, τις δράσεις που συνεπιφέρει. Η λογοτεχνία καθορίζει, περιγράφει κι εξερευνά τα περιεχόμενα που μπορεί να πάρει η έννοια της αρμονίας ανάμεσα στο παράπτωμα και την δικαιοσύνη· διερωτάται για τα κίνητρα, το νόημα, την αποτελεσματικότητα και την εκπλήρωση της εκδίκησης· διερευνά και δια φωτίζει τα συναισθήματα που την δημιουργούν και που δημιουργεί. Αν η εκδίκηση αφορά εξίσου τον νόμο του λόγου της φιλοσοφίας του δικαίου όσο και τον άγραφο νόμο των πρακτικών και των ηθών, των ορμών και των ηδονών, τότε λογοτεχνία είναι η ανάπτυξη αυτής της διττότητας και της έντασης ανάμεσα στο ρητό και το άρρητο ή το υπόγειο, ανάμεσα στο λογικό και το ενστικτώδες, η περιεχομενολόγησή της: το γιατί και το πώς γι' αυτόν που εκδικείται η εκδίκηση καθίσταται καθήκον.

Έτσι η λογοτεχνία αναπαριστά την εκδίκηση και την διηγείται, την προσδιορίζει και την κατανοεί. Της προσδίδει χρονικότητα, αιτιότητα, τελεολογία. Με τον λόγο της φωτίζει πολλαπλώς την λογική της και την θέτει στα ηθικά και λογικά συμφραζόμενα αναφοράς της. Σε σχέση με αυτά τα συμφραζόμενα θα κριθεί η αποτελεσματικότητά της, η ανταπόδοση της αδικίας και η προσωπική και κοινωνική εξισορρόπηση. Η λογοτεχνία φαντασιώνεται τις δυνατότητες να γίνει αυτό και τις διερευνά στο μυθοπλαστικό της εργαστήριο· και το ότι αυτό διαφοροποιείται από την πραγματική ζωή, το ότι στην ζωή ο κύκλος της εκδίκησης δεν τελειώνει όπως στην τέχνη, αποδεικνύει, αν μη τι άλλο, ακριβώς την σημασία της.

15. Μεταφράζω έτσι τον όρο *speech act*. Βλ. J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, Boston, Harvard University Press, ¹1962, ²1975.

«Δε μ' αρέσει αυτό το διήγημα, γιατί πιστεύω ότι η εκδίκηση είναι μια πράξη σκληρή και ανώφελη. Το 'χω πει πολλές φορές, άλλωστε, πως η μόνη νοητή εκδίκηση, αλλά και η μόνη νοητή συγνώμη, είναι η λήθη» είπε ο Borges για το διήγημά του «Έμμα Σουνς»¹⁶. Εκεί, η ομώνυμη πρωταγωνίστρια δολοφονεί τον εργοστασιάρχη Ααρών Λέβενταλ τον οποίον θεωρεί υπεύθυνο για τον θάνατο του πατέρα της, ισχυριζόμενη στην αστυνομία ότι επιχείρησε να την βιάσει και προκειμένου να βιώσει στο πετσί της το ψέμα που λέει, η Έμμα εσκεμμένα προκαλεί τον βιασμό της από έναν άλλον άνδρα πριν την δολοφονία. «Η ιστορία ήταν πράγματι απίστευτη, αλλά κανένας δεν την αμφισβήτησε, ίσως, γιατί, κατά βάθος, ήταν αληθινή. Αληθινός ήταν ο τόνος της φωνής της Έμμας Σουνς, αληθινή η σεμνότητα, αληθινό το μίσος. Αληθινή ήταν ακόμα και η προσβολή που είχε υποστεί: ψέματα ήταν μόνο οι περιστάσεις, η ώρα και κάνα-δυο κύρια ονόματα»¹⁷, είναι οι φράσεις με τις οποίες κλείνει το διήγημα. «Δεν πρέπει απλώς να τιμωρήσω, αλλά να τιμωρήσω χωρίς να τιμωρηθώ. Ένα κακό παύει να επανορθώνεται όταν η ανταπόδοση παρασύρει και αυτόν που επανορθώνει. Παύει εξίσου να επανορθώνεται όταν αυτός που εκδικείται δεν γίνεται αντιληπτός ως τέτοιος από εκείνον που έκανε το κακό»¹⁸ λέει ο πρωταγωνιστής Montresor στο διήγημα του Poe «Το βαρέλι του αμοντιλάδο», καθώς σχεδιάζει να εκδικηθεί τον άτυχο Fortunato που τον προσέβαλε επανειλημμένα, θάβοντάς τον ζωντανό.

Η επιστημολογική, πάνω από όλα, επανάσταση που επέφερε η άνοδος του μονοθεϊσμού, και ιδιαίτερα του Χριστιανισμού, που εισήγαγε και την έννοια της *μιας* αλήθειας, επανασυγκρότησε την έννοια της ελευθερίας της ανθρώπινης φύσης με άλλους όρους. Η ανταπόδοση επαναπροσδιορίστηκε στην θετική της προοπτική, αφού

16. Χόρχε Λουίς Μπόρχες, *Άπαντα Πεζά*, μτφ. Αχιλλέας Κυριακίδης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ. 660.

17. Στο ίδιο, σ. 272.

18. «I must not only punish but punish with impunity. A wrong is unredressed when retribution overtakes its redresser. It is equally unredressed when the avenger fails to make himself felt as such to him who has done the wrong», διαβάζουμε στο κρυστάλλινο πρωτότυπο. Μτφ. δική μου.

το τέλος του ανθρώπου επαναπροσανατολίστηκε προς την ρητορική της αγάπης και της συγχώρεσης, και βέβαια και της επιβράβευσης. Το ότι τον εκδικητικό, τιμωρό Θεό της *Παλαιάς Διαθήκης* ο Χριστιανισμός μετέτρεψε σε Θεό της αγάπης στην *Καινή* δεν σήμανε βέβαια επί της ουσίας το τέλος της ανταποδοτικότητας. Το τι σήμανε, επιχείρησαν να κατανοήσουν αιώνες θεολογικού λόγου. Και βέβαια και η λογοτεχνία, ιδιαίτερα στις κορυφαίες στιγμές του ρεαλισμού και του νατουραλισμού, διερεύνησε τα περιεχόμενα που πήρε κατά καιρούς το νόημα αυτής της μετατροπής, το τι και πώς σημαίνει και, κυρίως, το τι μπορεί να σημαίνει η πίστη σε έναν θεό καλό, όταν η ανθρώπινη κατάσταση χαρακτηρίζεται από την δυστυχία και το κακό. Κατά μια έννοια, στην Δύση τουλάχιστον, η λογοτεχνία είναι ακριβώς η ερμηνευτική αυτή στιγμή¹⁹.

19. Ανακοίνωση στο συνέδριο *Δίκαιο και Λογοτεχνία: Πτυχές μιας Πολυσύνθετης Σχέσης*, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας και Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία, 12-13 Μαΐου 2017.

